

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ РІЗНОВИДІВ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ МОВИ ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКОГО ПЕРІОДУ

Олеся Лазер-Паньків

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Бульвар Т. Шевченка, 14, Київ, 01601, Україна

e-mail: philolog@univ.kyiv.ua

Результатом дії низки екстралінгвістичних факторів (політичні та культурні передумови, система освіти, практична потреба у загальній мові, “мовна лояльність” тощо) стало формування двох різновидів койне елліністично-римського періоду: літературного, що відображає архаїзаторські тенденції, які панували у культурі, та нелітературного, який містив значну кількість нововведень, що з’являлись у грецькій мові в результаті її розвитку. Ключові слова: давньогрецька мова, елліністично-римський період, діалекти грецької мови.

Структурні та функціональні зміни грецької мови елліністично-римського періоду (III ст. до н. е. – V ст. н. е.), що визначили напрямок її подальшого розвитку, неодноразово виступали об’єктом вивчення вітчизняних і зарубіжних мовознавців. В українській елліністиці існує низка досліджень, у яких комплексно розглядалися питання історичного розвитку грецької мови (Л. Л. Звонська, Ю. Л. Мосенкіс, Ф. О. Нікітіна). Цій проблематиці присвячені праці Н. С. Грінбаума, С. Теодорсона, Я. Фрезена, П. Шантрена, а також окремі розділи у працях Н. Андріотіса, Г. Бабініотіса, М. М. Славятинської, І. Стаматакоса, О. С. Широкова. Разом із тим у сучасній лінгвістиці дотепер нерозв’язаними залишаються питання про особливості розвитку грецької мови після створення загальної мови – койне, співвідношення літературної норми койне та територіальних діалектів, на основі яких вона утворилася, взаємодію літературної та розмовної мови, а також засоби, які використовувалися при утворенні літературної норми.

Значні політичні та культурні зміни у Греції за часів македонського панування та Римської імперії впливали на структурні та функціональні ознаки грецької мови. З III ст. до н. е. грецькі культурні центри перемістилися в негрекомовні області, хоча ще тривалий час Афіни залишалися головним центром культурного та політичного розвитку. Наслідком культурної експансії Греції в країнах Сходу стало поширення в них грецької мови. Як зазначає М. Ф. Фокков, “народжені _____ в Александрії та Іерусалимі, Ефесі та Римі – всі засвоювали грецьку

мову, хоча у кожному місці з певними особливостями, проте це була грецька мова [13, с. 18]”. Греку вивчала місцева земельна та торгова аристократія, а згодом також заможні прошарки автохтонного населення, які прагнули долучитися до македонсько-грецької верхівки та були пов’язані з нею економічними й іншими зв’язками [3, с. 64].

Наприкінці I ст. н. е. значно посилюється політичний вплив Римської імперії на східному Середземномор’ї, а відтак колишні правителі Сходу – елліни – не могли адаптуватися до підкорення римській владі та внутрішньо прийняти як належне новий суспільно-політичний та культурний стан: втративши політичну свободу, грецькі поліси прагнули зберегти хоча б культурну незалежність. На думку Я. Фрезена, піднесення національної ідеї еллінів, звеличення славетних історичних прикладів й ідеалізація минулих здобутків стали своєрідним духовним опором [14, с. 169]. Як зазначає І. С. Свенцицька, “орієнтація на культурне минуле стає у II ст. основним змістом полісної ідеології, свого _____ роду духовною

нівелюючому тиску імперії [8, с. 173]”. Це явище репрезентоване в усіх сферах культурного життя й відоме в історії культури як “грецьке відродження”.

Поширення грецької мови на значній території та певна ізольованість областей Греції, зумовлена її географічними особливостями, сприяли збереженню істотних відмінностей між територіальними різновидами грецької мови та певною мірою перешкоджали її уніфікації:

існувала загроза розподілу грецької мови на окремі різновиди, а з часом – на окремі мови, що могло стати наслідком тенденції до диференціації, адже в період поступового занепаду Римської імперії різnorodність її частин ставала все більш помітною. Унаслідок дії тенденції до уніфікації постає потреба в загальній мові. Г. Пауль підкреслює, що “практична потреба в загальній мові є одним з основних чинників створення койне [7, с. 489]”. Військові, політичні, релігійні й економічні причини призводили до тимчасових об’єднань полісів та, відповідно, появи койне як основного засобу комунікації між носіями різних діалектів, таким чином, спільна мова, використовувана в таких об’єднаннях, набувала наддіалектного характеру. Спершу в групі генетично споріднених діалектів виникали мовні системи більш широкої в територіальному та функціональному аспектах сфери використання, утворювалися наддіалектні форми – локальні розмовні койне, які поступово набувають все більшого діапазону поширення. Зрештою, виникла єдина наддіалектна мовна форма як загальний засіб комунікації для всієї грекомовної спільноти, для колишніх носіїв різних діалектів. Й. М. Тронський називає елліністичну койне “найбільш пізньою надбудовою у системі діалектних відношень грецької мови [12, с. 51]”. Починаючи з часів Александра Македонського функцію загальної мови виконує койне, яка утворилася на основі діалекту Аттики. Афіни як центр політичного та культурного життя “заснували загальну мову, яка слугувала всім грекам для вираження їх думок від IV ст. до н. е. і до IX ст. н. е. [2, с. 242]”. Койне стає зручним засобом для широкого спілкування, зрештою, мовці свідомо спрямовують подальший розвиток такої загальної мови.

Різні способи утворення загальних мов, звичайно, впливають на відношення цих мов до діалектів. У тих випадках, коли сама загальна мова є ні чим іншим, як одним з діалектів, інші діалекти приречені на більш або менш швидке поглинання загальною мовою: наддіалектні риси зазвичай формуються як наслідок “вирівнювання” локальних діалектних ознак при послабленні територіальної обмеженості та відокремленості діалектів. Вони, як стверджує Ж. Вандрієс, “швидко зношуються, зіштовхуючись із загальною мовою; якщо тільки особливі

обставини не подовжать їх життя у вигляді спеціальних чи літературних мов, межі діалектів поступово нівелюються, і вони зрештою зливаються із загальною мовою [2, с. 247]”. Так, до початку нашої ери майже всі живі давні діалекти грецької мови зникли, принаймні, у міських центрах: діалектна строкатість поступилася місцем наддіалектній єдності.

Наддіалектна форма мови – койне – все ж не була універсальним засобом спілкування для всіх носіїв грецької мови. Зокрема, Ф. де Сосюр зазначає, що “у греків була своя койне, що походить з аттичного й іонійського діалектів, а поряд з нею продовжували існувати місцеві діалекти [9, с. 231]”. Подібну думку зустрічаємо й у Й. М. Тронського: “Еллінізм швидко

призвів до розвитку койне... Старі діалекти, однак, існували впродовж століть та завмерли лише в епоху Римської імперії. Діалекти новогрецької мови виникають знову в середні віки і походять не з давньогрецьких діалектів, а майже повністю з койне елліністично-римського періоду”. Однак результати досліджень папірусів і написів, у яких відображено елліністичну розмовну мову, свідчать про те, що розмовна мова не мала істотних територіальних відмінностей на всій території її поширення, за винятком фонетичних. Дж. Мултон, зокрема, підкреслює, що “грецька мова, яка використовувалась майже у всіх частинах імперії, не мала істотних відмінностей... Це був єдиний період в історії, коли одна мова була зрозуміла у всіх країнах, які мали відношення до історії Імперії [15, с. 5, 56]”.

Щодо територіальної диференціації грецької мови в елліністично-римський період існують суперечливі погляди; натомість, щодо соціальної та функціональної стратифікації думки вчених досить однотайні. Відповідно до сфери використання та диференціації галузей духовної культури відбувається соціальна та функціональна диференціація грецької мови, а також дискретний розвиток її лексико-семантичної та граматичної систем; з елліністичних часів локальні відмінності грецької мови були замінені функціональними відмінностями літературної мови з одного боку та соціальними відмінностями розмовної мови з іншого боку (див. схему).

Отже, елліністична койне включає два основні різновиди: літературний і розмовний. Всі

відомості про літературну мову епохи еллінізму та часів римського панування належать до її писемного аспекту й складають одну сферу її функціонування (охоплює як мову ділової прози, так і мову художньої літератури, що не передбачає, як зазначає Й. М. Тронський, універсальності мови всіх літературних жанрів [11, с. 280]). Усний аспект охоплює, в свою чергу, два підрозділи. Це, по-перше, розмовна мова правлячої верхівки елліністичних держав, для яких грецька мова була основним засобом спілкування; вона досягла відносної єдності в усіх грекомовних країнах; по-друге, усна мова заможної частини населення, яка забезпечувала потреби держави у навчанні грамоти.

Особливості формування літературної норми грецької мови елліністично-римського періоду визначалися архаїзаторськими тенденціями, появу яких спричинила низка екстралінгвістичних факторів. Одним з них була “мовна лояльність” (термін У. Вайнрайха [1, с. 166]), тобто прагнення зберегти мову, якій загрожує зміна (функціональна чи структурна) або повне знищення: саме за таких обставин чиста, або стандартизована, мова має реальну можливість стати символом самосвідомості та національної єдності мовців; “як реакція на інтерференцію, мовна лояльність концентрує зусилля на стандартизації мови, перетворює стандартизований варіант мови на символ та спільну справу [1, с. 166]”.

Провідні представники грецької культури шукали мовної “чистоти” в поверненні до класичного аттичного діалекту. Койне ж як загальна мова, яка значно відрізнялася від аттичного діалекту класичного періоду, розцінювалась як “зіпсований” аттичний діалект. “Відсутність перспективи у майбутньому примушувала ідеалізувати минуле [5, с. 486]”.

Відновленню форм класичного аттичного діалекту, що вже вийшли з ужитку, сприяла також традиційна освіта в Греції елліністично-римського періоду. Отже, виникають пуристичні тенденції: мова усна та писемна, яка не дотримується канонів аттичного діалекту, проголошується нелітературною, такою, що не заслуговує уваги і тим більше вивчення. Право на “літературність” отримує лише культивована освіченими колами мова, що зберігає традиції класичної аттичної прози; саме вона стає основою для створення норми літературної мови. Мова ж середніх прошарків, які обслуговували панівну верхівку, зазнавала значного впливу з боку розмовної мови. Мова нижчих прошарків грецького населення міст і частково сільських жителів була насичена значною кількістю вульгаризмів, діалектизмів, запозичень. Відмінність між розмовною та літературною мовами посилюється внаслідок того, що пізніші діалектні інновації, які утворюються у спонтанній усній мові, у наддіалектну літературну мову зазвичай не входять. Розмовна мова нижчих прошарків малоосвіченого й неосвіченого міського та сільського населення, яка залишалася за межами літературної норми, фіксується в епіграфічних пам’ятках; тут відображені всі особливості живих місцевих говірок (з урахуванням необхідної міри нормалізації мови при писемній фіксації), на відміну від літературної мови, яка відзначається певною штучністю.

Певну штучність літературної норми койне відзначає Ж. Вандрієс, стверджуючи, що “утворення писемної мови – це зупинка у розвитку мови. Її форми кристалізуються і втрачають природну гнучкість життя. Однак було б чистою ілюзією думати, що мова може яким-небудь чином зупинитися у своєму розвитку. Може здатися, що мова зупиняється, коли над природною мовою нашаровується мова штучна; але розходження між цими двома мовами, спочатку слабе, з часом стає все більшим і більшим, і, зрештою, таке розходження перетворюється на розрив [2, с. 253]”. Саме таке явище і спостерігається в історії грецької мови, коли стандартизований варіант мови, зберігаючи архаїчні елементи структури, певною мірою консервується в своєму розвитку на протигагу до розмовного варіанту. Як стверджує Г. Бабініотіс, “чим далі

у часі, тим більшим стає розрив між двома мовними формами: мовою освічених прошарків та

народною, між писемною і щоденною неофіційною усною мовою. Усна мова розвивається, а писемна зберігає, відповідно до канону та відповідно до освіти і рівня знань давньогрецької мови, традиційну аттикізовану форму [16, с. 149]”. За таких обставин писемна літературна мова

відокремлюється від усної розмовної мови. Зокрема_____, А. Мейє зазначає, що грецька літературна

койне – “це ідеальна норма, яка з часом стає все більш архаїчною, яка все більше і більше віддається від тенденцій розвитку розмовної мови, і необхідне постійно відновлюване зусилля,

щоб узгодити природні тенденції розвитку мови з цією нормою [6, с. 263]”.

Важливим джерелом інформації про розмовну мову елліністично-римського періоду є тексти Нового Завіту. Як стверджують дослідники (зокрема, Л. Л. Звонська, Дж. Мултон, Г. Нан), текст Нового Завіту написаний “не особливою штучною Новозавітною мовою [4, с. 5]”, а “звичайною розмовною мовою щоденного спілкування [15, с. 4]” (за винятком частин, які були перекладені на грецьку мову з семітських оригіналів, що, звичайно, відобразилось на лексико-граматичних та стилістичних особливостях грецького тексту Нового Завіту), “звичайною грецькою мовою, яка була в ужитку у Палестині часів Христа, мовою, яку легко могла зрозуміти будь-яка особа середнього рівня освіченості [17, с. 27]”. На думку Дж. Мултона, “автори Нового Завіту не мали на думці писати літературу”, а відтак не намагалися писати “штучним діалектом, відновленою мовою Афін часів її процвітання [15, с. 4–5]”, на відміну від творців текстів художньої літератури.

Таким чином, у процесі створення літературної норми койне відбувається поступова відмова – навіть на ранніх етапах формування – від низки місцевих діалектних особливостей. Консервуються архаїзми, а також явища, які вийшли з ужитку в даному мовному ареалі чи збереглися лише в діалектних формах. Водночас, відбуваються інноваційні процеси, пов’язані зі структурним і функціональним розвитком наддіалектного мовного типу як певної самостійної мовної системи, та із впливом інших мовних систем [10, с. 124]. Тому можна відзначити дві характерні ознаки процесу формування функціональних різновидів грецької мови елліністично-римського періоду. По-перше, цей процес здійснюється стихійно-органічно як обумовлений новими суспільно-політичними обставинами наслідок переходу від відносно ізольованих локальних діалектів до койне як загального засобу комунікації в усіх сферах функціонування мови. По-друге, врегулювання мови, її стандартизація теоретиками, свідомо орієнтація на класичний аттичний діалект надає явищу штучного характеру: носій літературної мови свідомо впливає на свою мову. Цей вплив визначається уявленням про характер та природу “правильності”, яке залежить від приналежності носія мови до певної культури, що передається традицією.

1. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. К., 1979.
2. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 2004.
3. Гринбаум Н. С.
Ранние формы литературного языка (древнегреческий). Л., 1984.
4. Звонська-Денисюк Л. Л.
Грецька мова Нового Завіту. К., 2000.
5. История всемирной литературы: В 9 т. / Отв. ред.
И. С. Брагинский. М., 1983. Т. 1.
6. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 2002.
7. Пауль Г. Принципы истории языка: Пер. с нем. М., 1960.
8. Свенцицкая И. С. К проблеме “греческого возрождения” в полисах II века (культурные рецепции в идеологии и повседневной жизни) // Быт и история в античности. М., 1988.
9. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977.
10. Типы наддиалектных форм языка / Ред. М. М. Гурман. М., 1981.
11. Тронский И. М. О диалектной структуре греческого языка в раннем античном обществе // Вопросы социальной лингвистики. Л., 1969.
12. Тронский И. М. Вопросы языкового развития в античном обществе. М., 2004.
13. Фокков Н. К синтаксису греческого новозаветного языка и византийского. М., 1887.
14. Frucht J. Prolegomena to a study of the Greek language in the first centuries a.d.: The problem of koinē and Atticism. Helsinki, 1974. 277 p.

15. Moulton J. H. A Grammar of New Testament Greek. Edinburgh: T&T Clark Ltd, 1963. Vol. 1: Prolegomena. 1913. 171 p.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ РАЗНОВИДНОСТЕЙ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОГО ЯЗЫКА ЭЛЛИНИСТИЧЕСКО-РИМСКОГО ПЕРИОДА

Олеся Лазер-Панькив

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Бульвар Т. Шевченко, 14, Киев, 01601, Украина

e-mail: philolog@univ.kyiv.ua

Результатом действия ряда экстралингвистических факторов (политические и культурные предпосылки, система образования, практическая необходимость в общем языке, “языковая лояльность” и т. д.) стало формирование двух разновидностей койне эллинистическо-римского периода: литературного, отражающего архаизаторские тенденции, господствовавшие в культуре, и нелитературного, который имел значительное количество нововведений, появившихся в греческом языке в результате его развития.

Ключевые слова: древнегреческий язык, эллинистическо-римский период, диалекты греческого языка.

PECULIARITIES OF THE FORMATION OF FUNCTIONAL VARIETIES OF ANCIENT GREEK DURING THE HELLENISTIC-ROMAN PERIOD

Olesia Lazer -Pankiv

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Taras Shevchenko Blvd., 14, Kyiv, 01601, Ukraine

e-mail: philolog@univ.kyiv.ua

A number of extralinguistic factors, i.e. political and cultural prerequisites, educational system, practical needs for a common language, language loyalty, etc. are argued to have been conducive to the formation of two different variants of Koine in the Hellenistic-Roman period: literary that reflected predominant archaisation trends in culture and colloquial containing a number of innovations that appeared in the Greek language as a result of its development.

Key words: ancient Greek, Hellenistic-Roman period, Greek dialects.

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2010 р. Статтю прийнято до друку 12.09.2010 р.